

A Bibó-életmű időszerűsége és feldolgozásának nehézségei

A hatalom humanizálása.

Tanulmányok Bibó István életművéről

Szerkesztette: *Dénes Iván Zoltán*.

Tanulmány Kiadó, Pécs, 1993.

A Bibó István életművéről 1992. november 5–7. között Szegeden tartott konferencia anyaga „A hatalom humanizálása” című kötet mellett „Bibó István életművének aktualitása” címmel Takáts József szerkesztésében is megjelent. Utóbbi kötetben az elhangzott előadások csaknem kivétel nélkül megtalálhatók, a konferencia időrendjét követő sorrendben. „A hatalom humanizálása” című kiadvány a konferencia válogatott anyaga mellett két újabb tanulmányt, valamint három eddig kiadatlan Bibó-írást tartalmaz. Dénes Iván Zoltán négy tematikus egységbe rendezte az előadásokat, ezek Szellemi hatások, Önrendelkezés, Párhuzamok és Értékvilág címmel követik egymást. A témakörökre tagolás kétségkívül áttekinthetővé tette a kötetet. Szerencsésebb lett volna azonban a szellemi hatások után a párhuzamok bemutatása, mivel ily módon a kötet két nagyobb egységre tagolódna: az első részben a Bibóra ható, illetve vele párhuzamba állítható gondolkodók bemutatása, a másodikban Bibó tanulmányainak fő problémái, gondolkodásának alapértékei kaphattak volna helyet. A kötet utolsó fejezete Bibó írásait, valamint eddig kiadott műveinek jegyzékét közli.

A két kötet tehát eltérő szerkezetű, anyaguk nagy része azonban megegyezik. Ráadásul más vonatkozásban is átfedéseket találhatunk, hiszen a Dénes Iván Zoltán szerkesztette kötet felelős kiadója és szerkesztője Takáts József, a másik kötet szerkesztője volt. A konferencia anyagának ugyanazon évben kétszeri megjelenése remélhetőleg nem az eddig kiadatlan, vagy a már megjelent, de nehezen hozzáférhető Bibó-tanulmányok kiadásától vont el szellemi és anyagi erőket.

A hatalom humanizálása című kötet szellemi hatásokat bemutató része két egységre tagolódik: az elsőben a Bibóra hatást gyakorló gondolkodók, a másodikban a személyes kapcsolaton át ható személyek kaptak helyet.

Az Arisztotelésszel (Gelenczey-Mihály Alirán), Ciceroval (Kendeffy Gábor) és Szent Ágostonnal (Gábor György) foglalkozó tanulmányok erénye az, hogy rekonstruálják az adott gondolkodó Bibó rendszerében betöltött helyét – Cicero esetében a megítélés módosulását is –, majd ha szükséges, a bibói olvasat korrigálását, pontosítását is elvégzik. Gelenczey-Mihály Alirán a kevert alkotmány és az államhatalmak elválasztása elvének eredetéről ad részletes képet. Egy pontosítás azonban az ő tanulmányához is szükséges: az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatát nem 1793-ban (12.), hanem 1789. augusztus 26-án alkották meg. Gábor György a földi hatalom ágostoni problémáját a földi monarchia intézményével az ókori zsidóságnál megjelenő teológiai problémával egészíti ki. A szövetséget királysövetségnek tartó, Jahvét tehát politikai vezetőnek is tekintő hagyományba nehezen illeszthető be a monarchia intézménye. A tanulmány felhívja a figyelmet arra is, hogy Ágoston rendszeréből nemcsak a hatalom humanizálásának követelménye, hanem a hatalom kényszerítő voltának elve is levezethető.

Eötvös József Bibóra gyakorolt hatását a kötet legszínvonalasabb tanulmányában Deák Ágnes elemezte. A liberális tradíció két eltérő korszakában – a demokráta mozgalmakkal szemben fellépő, illetve a demokráta eszmékör értékeivel már kibővült liberalizmus időszakában – alkotott gondolkodó eszmerendszerében alapvető eltérések mutathatók ki. Eötvös szerint a francia forradalom kisiklásának oka a népszuverenitás egyetlen legitímációs elvnek való megtétele. Ez determinálta a forradalom további menetét,

mely során a szabadság alárendelődött az egyenlőségnek. Bibó nem látja szembeállítandónak a szabadság, egyenlőség és nemzetiesség fogalmát. A szociális eszme megjelenését mindketten a teljes jog-egyenlőség logikái következményének tartják, de Eötvös azt az európai keresztény civilizációt fenyegető, Bibó pedig az azt kiteljesítő eszmerendésnek tartja. Eltérően ítélik meg az állam és hatalom viszonyát. Eötvös szerint az állam a hatalom szférája, az egyén szabadsága e szférán kívül biztosítható, így a feladat az állam minimalizálása. Bibó szerint a hatalom kísérőjelensége az államnak, de nem lényege: a modern állam a liberális hatalomgyakorlási technikák következtében a hatalom korlátozására épül. Eötvös így elsősorban ösztönző kihívás lehetett Bibó számára.

Guglielmo Ferrero életművéből a félelemről és a legitimitásról szóló részek inspirálták Bibót. Ferenczi László írása elsősorban Ferrero munkásságát ismerteti; az eszmetörténeti hatás pontos kimutatása hiányzik a tanulmányból.

Karl Mannheim egyfajta harmadik út keresésével, valamint a „szabadságtervező értelmiségi” leírásával hatott Bibóra. Karácsony András az eltérést is kimutatja: Bibó különbséget tesz szervező és ideológiát megfogalmazó értelmiség között, míg Mannheim a kettőt összemossa az „egészért felelős” értelmiségi képében.

A szellemi hatásokat bemutató blokk második részében két életrajzi jellegű írás olvasható. Lengyel András idősebb Bibó István művelődésszervező tevékenységét mutatja be, Bíró Judit pedig Reitzer Béláról, Bibó barátjáról ír. Az eszmetörténeti elemzés mindkét esetben hiányzik. Az első írás esetében a szerző megjegyzése szerint ez a hiány abból adódik, hogy a tanulmány 1979-ben keletkezett. Bíró Judit Reitzer hatását nem tartja kimutathatónak; ennek fő oka az, hogy Reitzer életműve csonka maradt.

Horváth Barnával, Bibó professzorával két írás foglalkozik. Nagy Endre Horváth Barna életrajzát követően az 1945 után eltűnt, de valaha létezett nemzeti urbánus réteget állítja szembe a ma is élő dzsidai hagyománnyal. Zsidai Ágnes

Horváth Barna és Bibó jogelméletének részletes összefoglalását, a kettő közötti hasonlóságok és különbségek pontos kimutatását nyújtja.

Hajnal Istvánra, mint Lakatos László tanulmányában kimutatja, az európai társadalomfejlődés alapját jelentő „szabadság kis körei” leírásánál, valamint a szakszerű értelmiség, hivatalnokság szerepének vizsgálatánál támaszkodik Bibó.

A hatástörténeti tanulmányok közül – amint az előszóban Dénes István Zoltán is említi – hiányzik Szabó Dezső és Németh László, valamint Erdei Ferenc Bibóra gyakorolt hatásának vizsgálata. A konferencia előadásainak Takáts József által szerkesztett másik változatában Fábian Ernő összefoglalja Szabó és Németh harmadikutas elképzelésének lényegét. Erdei és Bibó kapcsolatáról Belényi Gyula tanulmányát tartalmazza a kötet, a kettőjük nevével fémjellezhető városmegyes reformterv részletes bemutatásával. Annak ellenére, hogy Fábian Ernő tanulmánya nem ad hatástörténeti elemzést, mindkét tanulmány helyet kaphatott volna a konferencia válogatott anyagát közlő kötetben is.

Az Önrendelkezés című rész hét tanulmánya közül három foglalkozik a címben jelzett témával. Mindhárom írás azt sugallja, hogy ez a közép-kelet-európai térség egyik legnagyobb problémája. Kende Péter az önrendelkezési elv tartalmát, korlátait, területi vonatkozásait, a megvalósítás módjait vizsgálja. Vegyes lakosságú területekre a kantonális megoldás vagy a személyi elvű autonómia lehetne alkalmazható, ezek is csak akkor, ha az „uralkodó nemzet” koncepciója megszűnne, a jelentősebb kisebbségek „társnemzeti” státuszt kapnának, így az államok „nemzetközösséggé” alakulnának. Tartós megoldást azonban szeretne csak az önrendelkezési elv következetes megvalósítása hozna. Ez a határok módosítását, végső esetben egyes területekről népességcserét is jelentene. Mindkét megoldás csak békés eszközökkel, nemzetközi döntőbíróval ellenőrzése mellett valósulhatna meg.

Bretter Zoltán az önrendelkezési elv liberális eredetét és nacionalista eltor-

zítását vizsgálja. Kiemeli, hogy Bibó szerint az önrendelkezés fogalmát technikai kérdésként kell kezelni. Bretter úgy véli, a megoldás a liberális filozófia egyénközpontúságát és a katolikus egyház egyházszerkezési gyakorlatát ötvöző szubsidiaritás elve, vagyis a döntések minél alacsonyabb szintre delegálása lehetne.

Bárdi Nándor tanulmányának első része az önrendelkezési elvvel kapcsolatos magyarországi tapasztalatokat összegzi. Megállapítható, hogy az önrendelkezés elve a magyar közgondolkodás számára mindig negatív élményt jelentett. Az 1848–49-es forradalom alatt, az első világháborút lezáró béke, a második világháború alatti területváltozások, majd a világháború utáni béke esetében az elv a történelmi határok kérdésével fonódott össze. 1956-ban pedig az önrendelkezési elv nemzetközi feltételeinek hiánya vált nyilvánvalóvá. Az önrendelkezés elvének kevésbé tárgyalt aspektusa a társadalom önszerveződő képessége, ami a megfelelő politikai vezetőréteg kiválasztódásának előfeltétele. A tanulmány második részében Bibónak az erdélyi és magyarországi társadalomfejlődésről írt összehasonlítását ismerhetjük meg. Bibó – maga által is bevallottan – idealizált Erdélyképe a magyarországi neobarokk társadalom bírálatának eszköze.

Kemény István Magyarság és Európa című írása nagy részében Bibó és Szűcs Jenő magyar történelemről alkotott véleményét hasonlítja össze. Bibó szerint a 16. század előtt Magyarországon lényegében nyugati típusú társadalom jött létre. Szűcs a szerződéses társadalom hiánya miatt nem is tartja feudalizmusnak a kialakult rendszert. A Habsburg-uralmat Bibó végzetes zsákutcának, Szűcs az egyetlen reális megoldásnak tartotta. Kemény határozottan bírálja Szűcs Jenőt az abszolutizmus megoldási lehetőségként való elfogadása miatt, valamint a középkor utáni korszakok tárgyalása során bekövetkezett szemléletváltozásáért. A középkor tárgyalása után ugyanis Szűcs elejti az addig alkalmazott mércét: az egyéni szabadság elért fokát.

Kovács Gábor elemzésének középpontjában Bibó elit-fogalma áll. A tanul-

mány két eleme különösen figyelemre méltó. Az egyik a Bibó társadalomfejlődés-felfogásában bekövetkezett módosulás. Korai írásaiban ugyanis a középkor jelenik meg az európai civilizáció nagy korszakaként; a középkor és az újkor között törést érzékel. A polgárság nem ad a középkorhoz mérhető elitet; a polgár nem citoyen, hanem burzsoá. Már fiatalkori írásaiban jelen volt azonban a konzervatív antimodernizmuson való túllépés. Ez Az európai egyensúlyról és békéről (1943.) szóló tanulmányában vált teljessé: itt már nincs szó a középkor és újkor közötti éles cezúráról, a polgár pedig a szabadságelv hordozójaként jelenik meg. Kovács Gábor írásának másik fontos eleme, hogy Bibó Habsburg-értékelésének ellentmondását próbálja feloldani. A pozitív és negatív értékelés szerinte két különböző éles korszakra érten-dő. A család uralkodói személytelenség terén elért eredményeit méltató kitételek az 1804-ig tartó időszakra vonatkoznak, amikor a család a német-római császári cím birtokában a német egység potenciális kikristályosodási pontja volt. A negatív megítélés a császári cím feladása, tehát a német egységtől való elfordulás után bekövetkezett helyzetre utal.

Az Önrendelkezés című egység utolsó két tanulmánya a zsidókérdéssel foglalkozik. Mind Kovács András, mind Balog Iván kiemelte, hogy Bibó zsidókérdéssel foglalkozó tanulmányának érdemi feldolgozása nem történt meg.

Kovács András a Bibó által érintett témakörök közül az asszimiláció kérdé-sével foglalkozik részletesen. Magyarországon nem következett be a zsidóság teljes asszimilációja. A zsidóság az asszimiláció hosszú ideje után is vonatkoztatási csoport maradt, önképét az asszimiláció konfliktusai által kialakított identitásjegyek határozzák meg. Bibó szerint egészséges asszimiláló közegben az asszimiláló csoport vagy teljesen eltűnik, vagy öntudatos kisebbségi identitást alakít ki. Bibó az egészséges nemzetet kulturálisan homogén közösségnek tartja; e szemlélet szerint a tradícióktól elszakadó, azonban csoportidentitását megőrző zsidóság valóban az asszimiláció zavarát

mutatja. Kovács szerint azonban a csoportidentitást megőrző zsidóság egy kulturális pluralizálódó társadalomban nem jelent problémát.

Balog Iván Bibó döntő szemléleti újításának azt a felismerést tartja, hogy a magyar társadalom erkölcsi csődje 1944-ben nem elsősorban zsidóellenes cselekedetekben, hanem mulasztásokban, nem-tevésekben mutatkozott meg. A Soah jogállami díszletek között zajlott. Ez azt mutatja, hogy az európai társadalomfejlődés formális vívmányai jelen vannak a magyar társadalomban, ha torzultan is. Ebből viszont az következik, hogy nem csupán felelősségrevonásról, hanem felelősségvállalásról is szó kell legyen. Tanulmánya végén Balog Iván felteszi a kérdést: „mi az oka a Bibó tanulmánya körüli hallgatásnak? Miért akadt meg Bibó mondanivalója mind a népiek, mind az urbánusok torkán?” (218.) A kérdés ilyen megfogalmazása engem őszintén meglepett. Annál is inkább, mivel a szerző ezt követően az „urbánusokat” a zsidó származású társadalomkutatókkal azonosítja. A „népi-urbánus” ellentétpárt nem tartom alkalmasnak a mai valóság leírására, különösen abban a formában nem, hogy a két jelző egyben származás jelölésére is szolgál. A „zsidó-kérdés” emésztetlenségét szerintem elsősorban a Holocaust feldolgozatlansága okozza. A Holocaust feldolgozatlansága az egyik oldalon – s itt hangsúlyozom: nemcsak a zsidó származásúak körében – a megismétlődésétől való félelemhez, a másik oldalon a tények letagadásához, a múlt meghamisításához, a felelőség elhárításához vezet. A Holocaustot le kell bontani arra, ami valójában volt: egymást követő adminisztratív lépések sorozatára. A megnevezhető áldozatokat és végrehajtottakat, a „lehetőséget” kihasználókat meg kell nevezni. Ezek után választ lehet keresni arra a kérdésre, hogy a döntések, melyek általában a közigazgatási apparátus alsó szintjére hárultak, miért születtek meg, illetve miért nem más döntések születtek. Ez lehetne az alapja a Balog Iván által is szükségesnek tartott felelősségvállalásnak.

A Párhuzamok című rész két tanulmányát emelem ki. Ludassy Mária és Litván György írásának alapproblémája az, hogy vajon a liberális és szocialista értékek összeegyeztethetők-e. Bibó és Lammennais gondolkodásának összevetése után Ludassy Mária levonja a következőt: a korlátozásmentes egyéni szabadságot és az önként vállalt társadalmi szolidaritást összeegyeztetni tudó világkép csak a keresztény világszemlélet és emberkép segítségével alakítható ki. Litván György is erre a következtetésre jut: míg Bibó össze tudta ily módon kapcsolni a két értékrendszert, Jászi Oszkárnak ez nem sikerült, liberális szocialista utópiáját még önmaga számára sem tudta hihetővé tenni.

Az Értékvilág című egység Kenedi János és Dénes Iván Zoltán tanulmányát tartalmazza. Kenedi János tanulmányának meglehetősen meglehetősen megdöbbentő címe „Bibó szocializmus-felfogása kihallgatótisztjei előtt”. Bibó azzal okozott nehézséget kihallgatóinak, hogy az 1956-os forradalomból egy szocialista forradalom legitimációs elveit vezette le. Számára a szocializmus a születésrendi társadalom lebontását jelentette. 1956. október 26. és november 4. között cikktervben vázolta a forradalom alkotmányos kereteit. A forradalom szerveiből és demokratikus pártokból alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását javasolta, annak feladata lett volna a többpárti választás előkészítése. Az alkotmány tartalmát 19 pontban vázolta fel. A restaurációs vagy félfasiszta pártok kikapcsolása érdekében meghatározott számú párt indulását javasolta a választásokon. Ezek egyike lenne egy forradalmi szocialista párt, mivel Bibó rendkívül fontosnak tartotta, hogy a forradalom a kommunizmus párton belüli kritikájából indult ki. (A kihallgatása során emlékezetből leíratott cikktervet a kötet „A forradalom alatt” címmel külön is közli.) A cikkterv megismerésének hatására a vád is megváltozott: 1957. május 23-án még a Kádár-rendszer elleni szervezkedés vádjával tartóztatták le, június 20-án azonban már a Nagy Imre-csoport tagjaként szerepelt.

A tanulmányok sorát Dénes Iván Zoltán „A félelem megszelídítése” című

írása zárja. A tanulmány két részre tagolódik: az első az európai egyensúlyvesztés okait veszi sorra Bibó István és Hannah Arendt gondolatai alapján. Ezek között a francia forradalom, az antiszemitizmus és a totalitarizmus szerepel. A tanulmány második része az európai fejlődés alapértékeit tárgyalja: az önkormányzatként értelmezett szabadságot, a nemzet értékét, valamint az egyenlő emberi méltóságból következő egyenlőség és igazságosság követelményeit. A szerző a tanulmány bevezető részében jelzi, hogy írásának a célja a gondolati rekonstrukció. Ezt a feladatot kiválóan teljesítette. A rekonstrukció után azonban a bibói elmélet problémás pontjait is fel kellett volna tárni. Ennek hiányában az írásból a rekonstruált gondolatokkal való teljes azonosulás érezhető, ami számomra indokolatlannak tűnik, hiszen e kötetben is visszatérően megjelenik például olyan probléma, mint a liberalizmus és a szocializmus értékeinek összeegyeztethetősége. Ezzel kapcsolatban számos kérdést vet fel például a született vagyon korlátozásának bibói elve. Mi az összefüggés a született vagyon és a mások felett hatalmat biztosító vagyon között? Hol a határ az ember önkifejezéséhez szükséges és az őt hatalmi helyzetbe hozó vagyon között? Mi történik azzal a vagyonnal, amit a mások feletti hatalom eszközének nyilvánítanak? Kinek a jogában áll erről dönteni? Milyen intézményes garanciák biztosítják, hogy ezzel ne lehessen visszaélni? Az elv nem tisztázta megnyugtatóan azt az alapvető kérdést sem, hogy nem sért-e alapvető jogot, ha az ember munkájának eredményét elvehetik, amennyiben az egy bizonyos szintet elérte? Mindennek az a probléma az alapja, hogy

Bibó a gazdaság, illetve az elosztás kérdéseit jórészt figyelmen kívül hagyta.

A kötet befejező részében Bibó István eddig kiadatlan tanulmányai olvashatók. A jogelmélet fő kérdései tegnap és ma című előadás a századfordulón kialakult formális pozitívizmus és szociológiai pozitívizmus fő problémáit, vitáit foglalja össze. Mindkét irányzat a természetjog elvetésén alapul, azonban az előadás időpontjáig – 1940 nyaráig – eljutott a természetjog szükségszerűségének tételezéséig. Az európai társadalomfejlődésről szóló vázlat első része a társadalmi haladásba vetett hit megrendülésének okait, a második fele az ember belső és külső szabadságának feltételeit vizsgálja.

Dénes Iván Zoltán a kötet előszavában az életmű érdemleges rekonstrukciójaként határozta meg a kötet célját. A nyilvánvaló hiányosságok ellenére – amelyekre az előszóban a kötet szerkesztője is utal – a tanulmánykötet hasznos kiindulópont az életmű megközelítéséhez. Előnye, hogy az egyes szerkezeti egységek eltérő szempontból járulnak hozzá a feldolgozáshoz: a szellemi hatásokat bemutató rész összehasonlítási alapot ad, az Önrendelkezés című pedig aktuális problémák továbbgondolására ösztönöz. Az értékrend vizsgálata során felmerülő kérdések egy részét az előző egység tanulmányai vetik fel. Bibó István életművének további feldolgozására természetesen szükség van. Ennek során azonban Bibó személyiségének varázsát le kell választani elméleti munkáinak gondolatairól, mert azok tárgyilagos megítélése csak így lehetséges.

Berkes Tímea